

I. В. КОВАЛЬ. ОЦІНКИ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Розглядаються основні параметри оцінок і ідентифікації релігійно-церковних процесів в Україні. В якості важливої складової взаємодії церкви і інститутів громадянського суспільства виділяється соціальна база релігійно-церковних процесів. Актуалізуються чотири ідентифікаційні позиції, які характеризують зміни відношення суспільства до релігії і релігійних організацій у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: громадянське суспільство, церква, релігія, політика, держава, суспільство, суспільно-церковні відношення.

Рассматриваются основные параметры оценок и идентификаций религиозно-церковных процессов в Украине. В качестве важной составляющей взаимодействия церкви и институтов гражданского общества выделяется социальная база религиозно-церковных процессов. Актуализируются четыре идентификационные позиции, характеризующие изменение отношения общества к религии и религиозным организациям в современном украинском обществе.

Ключевые слова: гражданское общество, церковь, религия, политика, государство, общество, государственно-церковные отношения.

The basic parameters of evaluation and identification of religious-ecclesiastical processes in Ukraine. As an important component of the interaction between the church and civil society to provide the social base of religious and ecclesiastical processes. Updated four identity positions that characterize the change in society's attitude towards religion and religious organizations in Ukrainian society.

Key words: civil society, church, religion, policy, state, society, state-church relations.

Сучасна політологія виокремлює два рівні вивчення релігійних феноменів: теоретичний й емпіричний. На теоретичному рівні церква розглядається як суспільна підсистема й вивчається її взаємодія з іншими суспільними інститутами. На емпіричному рівні вивчаються релігійність різних соціально-демографічних груп, норми й цінності, вплив приналежності до тієї або іншої конфесії на життєві позиції людей, їхні політичні переконання, функції релігії в суспільстві. В контексті політологічного дослідження церква розглядається на теоретичному рівні, тобто вивчаються її особливості як специфічного суспільного інституту. У цьому випадку церква постає як стійкий комплекс формальних і неформальних правил, ідей, принципів, цінностей і норм, що регулюють повсякденну життєдіяльність людей й організують їх у систему соціальних статусів і ролей залежно від їхнього ставлення до Бога, інших надприродних сил, що визначають духовне джерело політичної позиції людини й суспільства в цілому.

На нашу думку політологічний підхід до вивчення суспільно-церковних відносин полягає в дослідженні взаємодії як інститутів громадянського суспільства, з одного боку, та церкви, з іншого, тоді як особливістю релігієзнавчого підходу є акцент на визначних аспектах релігії як форми суспільної свідомості.

мости і культової практики та церкви – форми консолідації віруючих за ознаками етноконфесійної належності.

Незважаючи на свій могутній людський, природний, економічний та науковий потенціал, деякий період стабілізації, Україна має багато ознак кризових явищ. Становлення демократії в Україні об'єктивно залежить від розв'язання проблем, пов'язаних з дослідженням політико-правових та ідеологічних процесів в Україні: або українське суспільство знайде в собі внутрішні резерви для утвердження демократії, або ж уповільняться державотворчі процеси. «Політичне може черпати свою силу з різних сфер людського життя, з релігійних, економічних, моральних та інших протилежностей; політичне не означає ніякої власної предметної галузі, але тільки ступінь інтенсивності асоціацій або дисоціацій людей, мотиви яких можуть бути релігійними, національними (в етнічному або культурному сенсі), господарськими або ж мотивами іншого роду, і в різні періоди вони втягують за собою різні сполучення і роз'єднання»¹. Тобто, проводячи політологічне дослідження, нам необхідно розглянути соціальну базу цього явища.

Розглянемо соціальну базу релігійно-церковних процесів в Україні, використавши тезу про те, що «населення як певної людської спільноти, що мешкає на певній території, в межах певної держави. Воно хоч і є складовою певної держави, але не є елементом політичної системи суспільства, оскільки становить лише його соціальну базу»².

Загальновідомо, що соціологічні дослідження релігії в Україні в останнє десятиріччя носять досить спорадичний характер, а їх методологія та методика обґрунтовані ще явно не достатньо. А тому часто результати емпіричних досліджень відносно конфесійної та церковної ідентифікації розходяться не на 2–3%, як в інших галузях соціології, а дуже значно. І це стосується не тільки напівпрофесійних чи регіональних досліджень, але і національних досліджень провідних соціологічних центрів та інститутів.

Відтак у статті використано, на погляд автора, найбільш методично досконало виконане соціологічне дослідження, проведене фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Української Греко-Католицької Церкви у 2008–2009 рр. Дослідження показало, що близько 70% громадян ідентифікують себе з віруючими, 16,1% – з невіруючими, а 14,3% – не можуть себе ідентифікувати однозначно щодо віри. Сімдесят же відсотків віруючих розпадаються на 40,7% тих, хто належить до певних конкретних релігійних конфесій, а 29% – не належать. Об'єктивно визначити свою конфесійну належність змогли тільки 40% громадян України³.

Необхідно зазначити, що жодна з конфесій в Україні не охоплює половини всіх віруючих та шостої частини дорослого населення України. Україна є поліконфесійною країною, де християнські церкви, традиційні для України, є домінуючими. При цьому однозначно неможливо позаконфесійних віруючих відносити навіть до православної течії християнства, як це роблять деякі дослідники.

Відродження релігійності населення в останні два десятиріччя в Україні має досить складний характер. Згідно із відомостями, наведеними О. Саганом та А. Колодним простежується значний ріст кількості релігійних організацій за роки незалежності: серед православних у 2,5 рази, серед католиків більш ніж на 30%, серед протестантів – в шестеро⁴. При цьому великою є група позаконфесійних номінативних віруючих і незначною участь номінативних віруючих у церковному житті, особливо православних церков (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ тощо). Тільки 73,3% віруючих взагалі відвідують релігійні храми, а регулярно (не рідше одного

разу на місяць) відвідує храми та належить до релігійних громад тільки 20–22% громадян України⁵.

Серед активних віруючих, які (а таких 8% всіх громадян України та 23% всіх конфесійно визначених віруючих) відвідують релігійні храми щотижня чи частіше, конфесійна структура зовсім інша. Серед них та тих, хто відвідує церкви хоча б раз на місяць, найчисельнішою конфесією є Українська Греко-Католицька Церква (близько третини всіх активних віруючих), далі йдуть УПЦ(МП) та УПЦ(КП) і протестантські конфесії (кожна близько п'ятої частини віруючих). Таким чином, серед найбільш активних віруючих представники всіх православних церков складають менше половини всіх віруючих, а серед менш активних – близько 60%. При цьому серед активних віруючих чисельність вірних у двох основних православних конфесій (УПЦ(МП) та УПЦ(КП)) майже рівна. А от конфесійна строкатість активних віруючих в Україні суттєво вища, ніж номінативних. А сама ця група віруючих і відіграє найважливішу роль у релігійному житті країни.

Зокрема, дослідження проказало, що найбільш нетерпимо громадяни України ставляться до всіх протестантських церков та Свідків Єгови. При цьому для більшості громадян (окрім вірних цих церков) вони сприймаються як одне ціле (сектанти), а тому позитивно оцінюють їх діяльність 6,5–8,0% громадян, а негативно – від 25% (адвентисти) до 34% (Свідки Єгови). Не дуже толерантні громадяни і щодо іудейської релігії (8% позитивних оцінок та 19% негативних) та мусульманства (13% позитивних оцінок та 15% негативних), релігій національних меншин України⁶.

Віруючі, невіруючі та невизначені щодо віри громадяни України у абсолютній більшості або взагалі не цікавляться питанням про розкол між Церквами Київської християнської традиції, або не мають власної позиції щодо відповідності розколу Церков інтересам віруючих та держави. Абсолютна більшість віруючих всіх релігійних конфесій в повній чи значній мірі задоволена можливостями відвідування храмів, вивчення Святого Письма (Біблії, Нового Завіту, Корану, Тори тощо); – домінуючою позицією в оцінці державно-церковних відносин є оцінка «нейтральна», тобто громадяни вважають, що українська держава не втручається в життя церков, а церкви – в життя держави. Такої думки дотримується більше половини віруючих всіх релігій та конфесій та майже половина невіруючих та конфесійно невизначених віруючих; – серед пропозицій щодо релігійної діяльності церков в школах та інших навчальних закладах (запровадження в школах викладання Закону Божого, Християнської етики в якості предметів обов'язкового циклу, заснування релігійними організаціями загальноосвітніх шкіл, які утримуються за рахунок церкви та платного навчання, заснування університетів всіх рівнів релігійними організаціями) переважають прихильники над супротивниками.

Майже половина нинішніх віруючих України усвідомила віру в Бога ще в дитячому, дошкільному чи шкільному віці, десята частина віруючих не можуть однозначно вказати вік релігійного самоусвідомлення, близько п'ятої частини усвідомили свою віру в Бога в роки молодості (18–30 років) і майже п'ята – в зрілому віці (30–60 років)⁷.

У громадській думці вже склалась впевненість у позитивній ролі релігії та церкви у формуванні громадянської злагоди та зменшенні соціальної напруги в суспільстві. Тобто, громадяни не бачать прямого зв'язку між міжнаціональними

відносинами та розвитком релігії і церкви; – більшість всіх громадян (при невеликій кількості невизначених) дотримується думки, що церкви взагалі не повинні займатися політичною діяльністю. Переважна більшість громадян всіх регіонів України або малоінформована щодо різних напрямків соціальної допомоги і благодійної діяльності церков, або вважає, що така робота майже не помітна. Лишень трохи більше десятої частини громадян в Україні сьогодні вважають, що релігія та церква не відіграють практично ніякої ролі у зміцненні традицій та моралі в українському суспільстві. Абсолютну більшість серед них складають невіруючі, невизначені щодо віри та поза конфесійні віруючі.

Тепер подивимося, по яких позиціях можна судити про зміну ставлення суспільства до релігії й церкви.

Якщо зміну ставлення держави ми можемо досить точно датувати по конкретних державних актах і подіях (історичний факт: на взірєць прийому у квітні 1988 р. М.С. Горбачовим патріарха Пимона й членів Св. Синоду РПЦ в період підготовки до святкування 1000-річчя хрещення Русі⁸), то зміна ставлення суспільства до релігії й церкви – процес більш розтягнутий у часі, не однаковий у різних регіонах⁹, у різних верствах населення, багато в чому розвинутий підспудно ще в радянський час, який носив спонтанний характер. І почався він, як ми вже відзначали, з росту в людей інтересу до релігії, з спочатку боязкого й епізодичного, а потім усе більш широкого висвітлення цієї проблематики в засобах масової інформації¹⁰, що все більш активно формували суспільну думку в цьому напрямку.

Можна виділити чотири позиції, що характеризують зміну ставлення суспільства до релігії й релігійних організацій.

Передусім наголошуємо, що зміна в суспільній свідомості оцінки історичної й сучасної ролі релігії й релігійних організацій, у першу чергу традиційних в Україні конфесій, ріст їхнього престижу, індексу довіри до релігійних організацій в очах суспільної думки. Це породило певні суспільні очікування, що частково виправдалися, частково – перебільшені, про здатність церкви (релігійних організацій) сприяти подоланню кризи українського суспільства¹¹. Така зміна ставлення суспільства до релігії й церкви знаходила своє вираження у зверненні до релігії, у прийнятті віри значними масами населення. Тут маємо справу з двома емпіричними показниками, нерівноцінними у соціологічному плані для оцінки релігійності населення.

Перший – це ріст рівня релігійності, тобто частки віруючих у загальному складі населення, і підвищення ступеня релігійності, тобто глибини віри, інтенсивності релігійних переживань і культових дій. Якщо в 1980-х рр., рівень релігійності в містах становив 10-20%, а в сільській місцевості – 25-30% і вище, тобто в середньому десь близько 20%, а дослідження початку 1990-х рр. показують ріст рівня релігійності до 40-45% , то наприкінці 2000-х рр., як ми бачимо у вибраному нами соціологічному дослідженні, цей показник лежить у діапазоні від 40 до 70 %¹². У результаті, в усіх церквах і конфесіях відбувся наплив неофітів (перетворених). У багатьох громадах їхнє число перевищує число віруючих, що є давніми, постійними й активними членами цих релігійних об'єднань, що більш-менш ґрунтовно знають основи віровчення своєї релігії й норми її культової практики. Неофіти часом бувають дуже активні, навіть агресивні стосовно послідовників інших конфесій і невіруючих, але при цьому мають досить неясне уявлення про основи віровчення, обрядову практику, норми поведіння, що пропону-

ються тією релігією, до якої вони недавно звернулися. У їхній свідомості уривчасто схоплені елементи віровчення переплітаються з вірою в прикмети, гадання, пророкування астрологів, з нерелігійними поглядами на багато явищ дійсності.

Другий показник – це конфесійна ідентифікація (самоідентифікація) населення, тобто ким себе вважає, до якої конфесії себе відносить респондент у процесі проведених соціологічних опитувань. Цей важливий соціологічний показник розподілу населення по конфесіях характеризує одну зі сторін релігійної ситуації, конфесійного простору країни або регіону, але його не можна плутати з рівнем релігійності. До речі, деякі соціологи саме по цьому показнику намагаються визначити рівень релігійності, але це соціологічно некоректно. Справа в тому, що називаючи себе при відповідях на питання анкети православним, мусульманином тощо, багато респондентів мають на увазі зовсім не те, що вони вірують у бога, а те, що вони походять із даного етнокультурного середовища, відносять себе до православної, мусульманської, буддистської культурної традиції. Нерідко у свідомості частини респондентів конфесійна самоідентифікація виступає заступником ідентифікації етнонаціонального. Тому просте підсумовування відповідей про конфесійне самовизначення дає перекручене уявлення про дійсний рівень релігійності. Це треба мати на увазі, щоб не створювати соціологічних міфів і не вводити в оману споживачів соціологічної інформації.

Третій показник, що характеризує зміну ставлення суспільства до релігії й церкви – це зміна позиції й настроїв нерелігійної частини населення, що, по даним дослідження, в останні роки становить стійку групу – у середньому більше 50% населення¹³. Певна частина цього прошарку населення при опитуваннях позитивно відповідають на запитання про довіру церкві (релігійним організаціям), високо оцінюють роль релігії в духовно-моральній сфері, у розвитку української державності й культури, у процесі консолідації українського суспільства. Цю категорію населення характеризує зростаюча толерантність відносно релігії. Якщо врахувати, що в роки радянської влади нетерпимість невіруючих стосовно релігії, до релігійних цінностей, а часто й до віруючих, була досить висока, культивувалася засобами пропаганди, то цю зміну у свідомості нерелігійної частини населення треба визнати дуже істотним показником зміни ставлення до релігії й церкви суспільства в цілому¹⁴. На цьому тлі впадає в око, негативне ставлення значної частини як віруючих, так і невіруючих українців до нових релігійних течій.

І, нарешті, *по-четверте*, треба звернути увагу й на зміну позицій засобів масової інформації як виразника, в певній мірі, стану суспільної свідомості й суспільних настроїв. Тут також існує тепер повна свобода для публікацій з релігійної проблематики, у тому числі й поглядів й думок церковної ієрархії, богословів, релігійно й конфесійно орієнтованих авторів із числа діячів культури, учених, журналістів тощо. Зважаючи на свою високу впливовість, працівникам ЗМІ потрібно постійно усвідомлювати свою суспільну відповідальність.

Виникли й швидко виростає як за кількістю видань, так і за тиражами конфесійні ЗМІ. Релігійні організації різних конфесій широко використовують світські ЗМІ, включаючи радіо й телебачення, Інтернет для пропаганди свого віровчення, релігійних моральних цінностей.

Розглядаючи питання впливу громадянського суспільства на розвиток релігійної сфери України, необхідно зазначити, що в останній час число релігій, конфесій, релігійних напрямків і деномінацій істотно виросло, і ця тенденція до

росту конфесійної розмаїтості зберігається. Також можна констатувати, що багатоконфесійність поширилася на регіони, у тому числі такі, які колись були повністю або в основному моноконфесійними. Західні області України – зона поширення римо-католицизму й греко-католицизму. Ці регіони й зараз у певній мірі зберігають свою традиційну етнічну й конфесійну визначеність. Але їх етноконфесійні границі вже розмиті, а багато які взагалі перестали бути моноконфесійними.

Упродовж цілого ХХ ст. відбувалися гігантські процеси міграції, насамперед трудової, стимульованою індустріалізацією й урбанізацією країни, бурхливим економічним розвитком окремих регіонів. Це спричинило й планомірне, і стихійне переміщення трудових ресурсів, маси людей із праценадлишкових регіонів або регіонів з дисбалансом статевого складу населення. До більших переміщень мас людей й, відповідно, зміни етнічного складу населення приводили масові депортації, у тому числі цілих народів (Автономна Республіка Крим), евакуація в роки Другої світової війни й, нарешті, змушена міграція в останні роки, викликана розпадом СРСР, міжнародними конфліктами, економічним спадом.

Таким чином, вищезазначене дозволяє зробити висновок, що особливості історичного розвитку України, зокрема, демократичні перетворення, спричинили істотну зміну національної й конфесійної структури населення більшості регіонів України в останні роки. Й як наслідок, розгортання там діяльності не традиційних для цих регіонів конфесій і релігійних напрямків. Зараз практично в кожній області, де б вони не перебували, проживають люди, як мінімум, послідовники 20-30 конфесій або релігійних напрямків. Серед усієї цієї конфесійної розмаїтості в Україні й у більшості регіонів найбільше як по числу напрямків, так і по числу послідовників й їхніх релігійних об'єднань представлено християнство. В Україні зараз діють, як мінімум, лише 50 християнських церков, напрямків, деномінацій. Це різноманіття веде до дезорієнтації людей і як наслідок до дезінтеграції українського народу¹⁵.

На нашу думку, демократизація суспільно-політичного життя, а також процеси формування в Україні громадянського суспільства, зокрема, розробка відповідної нормативно-правової бази¹⁶ зумовили зміну відношення суспільства до релігійної сфери і підвищення рівня релігійності українців. На сьогодні, завдяки продуманій державній політиці щодо церкви та релігії, можна констатувати, що всі ці релігійні об'єднання існують у нашій країні на законних підставах. Як би не ставилися до них й їхніх організаторів, керівників і проповідників ті або інші представники органів влади, деякі шари населення або інших конфесій, не можна забувати, що їхні послідовники – це наші співгромадяни, співвітчизники, що реалізували тим самим своє конституційне право на свободу совісті.

Завдяки закріпленню на законодавчому рівні права свободи совісті більша частина громадян України незалежно від релігійних переконань задоволена можливістю вільно відвідувати церкву, і вважає церковну освіту для дітей потрібною. Оскільки 85% віруючих християни різних конфесій, то вони, здавалося б, повинні мати значний політичний вплив¹⁷. Натомість дослідження соціальної бази релігійно-церковних процесів в Україні показує, що релігійність людей, які відносять себе до традиційних конфесій носять скоріше традиційний, ніж релігійний характер. Однак, через низьку активність віруючих традиційних для України православних конфесій і високої активності віруючих багатьох інших конфесій, їхнім

суспільним впливом не можна зневажати. Тут треба наголосити, що такий стан речей веде до більшого впливу на реальну політику церков, що не є традиційними для України.

1. Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37.
2. Уткін О. Держава і церква. Правове регулювання // Віче. – 1996. – № 12. – С. 133.
3. *Результати* соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». 12 червня 2009 р., м. Київ, УНІАН РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України.
4. Саган О., Колодний А. Церкви України: цифри, факти, тенденції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proua.com>.
5. Там само.
6. Талім А. Іслам – це наднаціональна релігія // Людина і світ. – 1994. – № 1 – С. 30.
7. Покровський В. Ціннісні орієнтири сучасної релігійної ситуації в Україні // Релігієзнавчий вісник. – 2008. – Ч. 14 (жовтень). – С. 4, 5.
8. Горовий В.М. Формування громадської єдності віруючих і невіруючих у процесі становлення суверенної України // Релігійна традиція в духовному відродженні України. – Полтава: Aurora borealis, 1992. – С. 39.
9. Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Корюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 104.
10. Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Корюшко М.І., Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 45.
11. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз. – К.: Криниця, 1999. – С. 167.
12. *Результати* соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». 12 червня 2009 р., м. Київ, УНІАН РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України.
13. Там само.
14. Ломака І. І. Між інтеграцією і модернізацією. Політологічний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства. Монографія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С 178-180.
15. Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархіальний Собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17–20 лютого 2002 р., Стрий-Моршин. – Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра, Свічадо, 2002. – С. 119-121.
16. *Про свободу* совісті та релігійні організації: Закон України зі змінами та доповненнями від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 66.
17. Рибачук М.Ф. Інтегративна і дезінтегративна роль релігії в цивілізаційних процесах // Діалог. – 2004. – № 3/4. – С. 178.